

על שינויים השמטות וצנזורה פנימית בספרי שאלות ותשובות¹

שמואל גליק

הקדמה

תולדות הספרות התלמודית והרבנית לדורותיה מלמדות כי במשך קרוב לאלף השנים מימי הבית ועד ראשית תקופת הגאונים, חכמי ישראל התייחסו ל"תורה שבעל פה", להבדיל מכ"ד כתבי הקודש,²

[1] מאמר זה נכתב אגב העיסוק במפעל הביבליוגרפי של ספרות השו"ת שב-מכון שוקן למחקר היהדות שבירושלים, העוסק בעשור האחרון בסקירה ותיעוד של כל ספרי השו"ת שיצאו לאור מראשית הדפוס ועד לשנת תש"ס. במסגרת המפעל תועדו ונסקרו בשני הכרכים (אותיות א-ק) של "קונטרס התשובות הח"ד דש - אוצר ביבליוגרפי של ספרות התשובות מראשית הדפוס ועד תש"ס", כ-3500 ספרים שבהם שאלות ותשובות. כרך שלישי, אותיות ר-ת', יראה אור א"ה בקרוב. המאמר הוא נוסח מורחב של הרצאה מערב עיון שנערך במכון שו"ק ביום ב' בניסן תשס"ז, לכבוד פתיחת תערוכה בנושא "הצנזורה היהודית והצנזורה הנוכרית". תודה מיוחדת נתונה לידידי הרב יעקב שורץ שהערותיו הרבות משוקעות בין השיטין. תודתי נתונה לפרופסורים זאב גריס, משה עסיס ומר בן-ציון פישלר, שקראו את המאמר והאירו את עיני בהערותיהם החשובות.

[2] ראה י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 284-285, 350, שסתם "ספר" בספרות חז"ל הוא ספר התורה או אחד מכ"ד כתבי הקודש. על שינויים והגהות של כתבי הקודש בתקופת חז"ל ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תש"כ"ג, בפרק ה' ב"נוסח כתבי הקודש בתקופה התלמודית הקדומה" ובפרק ת"י קוני סופרים", עמ' 170-177. וראה שם בעמ' 174 שבו ליברמן דן באי-העקיבות

כאל ספר פתוח ומתהווה שדעות רבות וגירסאות שונות יכולות לדור בו זו לצד זו בכפיפה אחת. אין דעה נמחקת מהתלמוד הבבלי משום שהיא דעת מיעוט, כפי שאין מימרה מוקשית נגזת רק משום שאינה מתיישבת עם מקור תנאי או אמוראי קדום. במקומות שהאמוראים מצאו לנכון להגיה את הנוסח, הובא הנוסח הטעון תיקון והמתוקן בצירוף הביטוי "חסורי מחסרא והכי קתני...". עיקר לימוד ההלכה ומסורת המנהגים היה בעל פה – "אמירת שפתיים ושמיעת האוזן" – ולא מתוך ספר – בן מפי אב, בת מפי אם ותלמיד מפי רבו.³ תוקפה של ההלכה באה מפרסומה ברבים, ואף אם לימים בטלה ההלכה, "משנה לא זזה ממקומה".⁴ בתקופת הגאונים, משהחלו ספרים להיכתב ולהישלח מהכא להתם, החלו דברים שבכתב לקבל יתר תוקף על מסורות שנמסרו בעל פה.⁵

בשלהי ימי הביניים, ומהרבע האחרון של המאה ה"ו, משעה שיצאו או הספרים העבריים הראשונים ממכבש הדפוס, גבר החשש שמא דברים שאינם מעוגנים דיים במסורת ההלכה יידפסו ויתקדשו (כפי שקרה!) לדורות והיו למכשול לרבים, החלו מגיהם, בהנחייתם של

של שינויים שנעשו על ידי הסופרים, וכך כתב: "אין אנו רשאים להשתמש באמות-מידה שלנו לגבי הקדמונים. אין אנו מסוגלים למוד את מידת רגישותם לביטויים מסוימים... ולא לנו לדון את הקדמונים על אי-עקיבות זו הנראית לנו; הם נהגו על-פי טעמים ונימוקים משלהם".

[3] ראה זוסמן, שם, עמ' 259, 298-299. וראה עוד ז' גריס: *The Book in the Jewish World 1700-1900*, Oxford 2007, Preface, pp. viii-ix. תודתי נתונה לפרופ' גריס על שהפנה אותי למאמרו של פרופ' י' זוסמן.

[4] ראה ליברמן (לעיל, הע' 2), עמ' 217.

[5] על חשש מהשפעתם של דברים שבכתב על ההמון ראה דברי הרמב"ם באגרת השמד, אגרות הרמב"ם, מהד' קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' קט: "מה שיחוק האדם בידו ויכתבהו על הספר ראוי לו שיחזור עליו אלף פעמים אלו היה אפשר".

חכמי הדורות, במלאכת הצנזורה הפנימית, ונטלו לעצמם את הסמכות להשמיט ולמחוק ולהחליט מה יובא לדפוס ומה יגנו עם כתב היד לגניזת עולמים.

מאמר זה יעסוק בצורות השונות של צנזורה פנימית [”צנזורה יהודית”] שמצאנו בעשרות ספרי שו”ת, שחלקם לא הוזכרו על ידי ביליוגרפים קודמים. נבקש לעמוד על המניעים העיקריים שהביאו לשינויים קלים או כבדים בתוכן התשובות ולעתים אף להשמטת תשובות שלימות, ובמקרים יותר קיצוניים אף לגניזת הספר כולו.⁶ כל זה לא קרה מפני החשש ”מה יאמרו הגויים”, כלומר שמא יתפשו הדברים כפגיעה בדתות אחרות, אלא מתוך מחלוקות פנימיות בענייני הלכה, מנהג, אמונות ודעות. הצידוק העיקרי שהשתמשו בו המצנזרים היה להגן על ”כרם בית ישראל” מפני הרוחות הרעות שאיימו לפגוע במסורת ישראל.⁷

במבט לאחור אנו מבקשים לתהות על המניעים האמיתיים של המצנזרים, לבחון שוב האם הלגיטימציה שנתנו המצנזרים לפעולותיהם נבעה ממניעים אמיתיים וטהורים, או שהטיעון שעשו בו שימוש היה עילה בלבד שאפשרה למצנזר לעשות בספר ככל העולה על רוחו.

[6] על תשובות שנשמטו ראה שמואל הכהן וינגרטן, ”תשובות שנגנזו”, סיני יד (תשי”א), עמ’ צ-צט.

[7] ראה למשל שם הגדולים השלם, פיעטרקוב תר”צ, עמ’ 17-18, בהגהות מנחם ציון, אות כו. בערך ”שו”ת הב”ח הישנות” נכתב שיד הצנזור היהודי היתה בו ובמהדורות שנדפסו אחרי שנת תנ”ז הוחלף השער, ”בשביל שהיה השער שבשו”ת הב”ח מצוייר בציורים שונים וכעין צלמי ע”ז שלהם, ע”כ חכמים שבאור תו הדור היו אוסרים מלבוא שעריו בשער מחנה ישראל וע”כ בל יראה ובל ימצא שו”ת הב”ח עם השער”.

חלק מתופעות הצנזורה החיצונית והפנימית, טעמיה וסיבותיה סקר-נו במקום אחר,⁸ וכאן באנו לסקור רק דוגמאות ייחודיות שלחלקן התוודענו תוך כדי עבודתנו על חלק ב' של "קונטרס התשובות הח-דש". במהלך עבודתנו מצאנו למעלה ממאה ספרים שיש בהם סו-גים שונים של צנזורה פנימית, מהשמטת תשובות שלימות ועד לשי-נויים בתוכנן. לעתים השינוי התבטא בהשמטת מילה או משפט בודד ולעתים בהחלפת תשובה או השמטת תשובה ודילוג על מספר הסימן.

יש שינויים שנעשו כבר במהדורה הראשונה של הספר עוד בטרם עלה הספר על מכבש הדפוס. העורך או המדפיס החליט על דעת עצמו לשנות מנוסח התשובה שבכתב היד, או אפילו להשמיט תשובה או תשובות מהספר, אך לשמחתם של הביבליוגרפים שכח למחוק את איזכור התשובה מהמפתח, והוא כעדות אילמת ויחידה לתשובה שהיתה ואיננה.⁹ במקרים לא מעטים תוקן מפתח התשוב-ות ולכן קשה להתחקות אחר סיבת ההשמטה; חדי עין שבין הביב-ליוגרפים ישאבו מידע זה על פי מקורות וסימנים אחרים (דוגמאות אחדות ראה להלן עמ' 15). רוב השינויים שמצאנו היו במהדורה השנייה או השלישית של הספר, וכך התאפשר לנו להתחקות אחר השינויים בין המהדורות ולשער את גורמיהם. שינויים בכתבי שו"ת אינם רק מעידן הדפוס והם נעשו עוד בטרם בא הדפוס לעולם, אבל

[8] ראה קונטרס התשובות החדש, עמ' נח-סז. על צנזורה חיצונית ראה גם א' רז-קרקצקין, הצנזור העורך והטקסט – הצנזורה והדפוס העברי במאה השש עשרה, הקיבוץ המאוחד תשס"ה. וראה גריס, "משומדים ומשכילים כצנזורים במאה הי"ט", קבלה 17 (2008), עמ' 255, ובהע' הע' 2-3.

[9] ראה להלן, הע' 31, אלא שהדילוג לא תמיד מעיד על השמטת התשובה ולפעמים הוא מעיד רק על פיזור דעתו של המחבר או של העורך.

אין הם מעניינו של מאמר זה,¹⁰ ומשום ריבוי התופעות של צנזורה בספרות השו"ת על סוגיה השונים ראויה סוגה זו לדיון בפני עצמו.¹¹ המקרים שיתוארו להלן הם בגדר "מעט המעיד על המרובה".¹²

א. על ייחודה של ספרות השו"ת

כדי להבהיר במידת-מה מדוע ידם של הצנזורים היתה אולי קלה יו-תר בספרות השו"ת מאשר בסוגות ספרותיות הלכתיות אחרות, נתאר בקוצר דברים את אופיה של סוגה זו העוסקת באין-ספור פר-טים מכל תחומי ההיסטוריה היהודית:¹³ עניינים שבצנעת הפרט, שאלותיהם ומכאוביהם של יחידים כמו ענייני עגינות; ענייני ציבור, חינוך וקהילה, כלכלה ומסחר; שאלות של איסור והיתר, בעיות

[10] עוד בתקופת הראשונים אנו מוצאים יחס חשדני כלפי כתבי יד שיש בהם תשובות – ראה י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 252 ואילך. ראה י"מ תא-שמע, לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג" ציון נג (תשמ"ח), עמ' 353-354 [=כנסת מחקרים, עמ' 232] הע' 24, על תשובת ר' טוביה מוויאן (צרפת, המאה הי"ג), שצנזרה על ידי חכמי אשכנז, משום שהתיר לר' יעקב סברא הכהן, רב בקראקא, שנשא אשה שנתנה בנה למינקת למשך כ"ד חודש, ומאידך תשובתו של ר' יצחק אור זרוע שעמד בראש הלוחמים ברב מקראקא נדפסה בספרו אור זרוע ח"ב סי' תשמ, וגם היא מצונזרת וחלקה הראשון והאינפורמטיבי הושמט.

[11] מ' כרמלי (ספר וסייף – חופש הבטוי והמחשבה של עם ישראל, ירושלים תשכ"ז) מתאר כמאתיים חיבורים "שעוררו סערה ומלחמת דיעות בישראל, מהם שהוחרמו והושמדו ומהם שהתגברו על ההתנגדות ולא אבדו" (עמ' x).

[12] תופעות נוספות של הצנזורה בספרות השו"ת יוכל הקורא למצוא בארוכה ובקצרה בקונטרס התשובות, כרכים א'-ב', ואי"ה בקרוב גם בכרך ג' ובמפתח העניינים. תופעות אלו, חלקן נתגלו תוך כדי בדיקת הספרים לצורך תיאורם, וחל-קן תועדו על ידי חוקרים וביבליוגרפים אחרים. ודאי שקיימות תופעות נוספות שלא עמדנו עליהן.

[13] על ייחודה של ספרות זו כתבנו בארוכה במבוא לכרך א' של קונטרס הת-שובות, עמ' א' ואילך.

אמיתיות שהטרידו את הפרט והכלל, ובעיות דמיוניות שהמציאו חכמים בבחינת "יגדיל תורה ויאדיר".

לא פעם נאלץ המשיב לעסוק בשאלות רגישות, שהורתן ולידתן בחיי המעשה. המשיב נאלץ לעתים לא רק להתמודד עם שאלות שהיו או נצטיירו כ"הרות גורל", כאשר מקורותיו ההלכתיים מעוגנים במציאות אחרת ועליו להסיק מהם מענה מידי לשאלות ריאלי-יות, אלא נדרש ממנו גם אומץ לב ותעוזה להעלות את פסיקתו ההלכתית בכתב, ולומר אמירה שתהא תקפה לא רק לשעתה אלא לדורות, גם כאשר אמירתו נגדה לעתים את הרוח ההלכתית המקובלת או שנגדה את ציפיותיהם של השואלים.

את ספרי השו"ת ותוכנם ניתן למיין לקטגוריות שונות, ולצורך דיונו נסתפק בשתי קטגוריות המבחינות במטרות כתיבת התשובות:

1. תשובות שנכתבו כדי להשיב לשואל וכדי שהדברים יתפרסמו ברבים;

2. שו"ת שנכתבו כחידושים ודברי תורה לשימושו הפרטי של המחבר ורק בשלב מאוחר יותר החליט הוא, או בניו, או תלמידיו, או בעלי יוזמה אחרים להוציאן לאור.

הצד השווה והמשותף לכל ספרי השו"ת, שתוכנם אמור לשקף את דעותיו והשקפותיו של המחבר בענייני הלכה ומנהג ואמונות ודעות. חשיבותה של הנחה זו עולה שבעתים כאשר מדובר במחבר שסמכותו ההלכתית היתה ידועה, מוכרת ומקובלת על הציבור ודבריו שימשו "דעת תורה".

דא עקא, שהמחבר לא תמיד רצה שתשובותיו יראו אור,¹⁴ ואם רצה, לא תמיד זכה להביא בעצמו את ספריו לדפוס. גם אם זכה המחבר למסור את ספרו לדפוס, משעה שיצא כתב היד מרשותו עבר החיבור טלטלות רבות עד שראה אור; ודאי כן הוא אם פורסם החיבור לאחר פטירתו. כתבי היד עברו לידי יורשיו ותלמידיו, שקר-או שוב את התשובות בעין בוחנת, ערכו והגיהו את הספר ולעתים עשו בספר כבשלהם: השמיטו, הוסיפו ולעתים אף שינו את דברי המחבר [על כך נעמוד בהמשך הדברים]. ואם זכה החיבור לצאת בשלום מידיהם של העורכים והמגיהים למיניהם,¹⁵ עדיין היה על הספר לדלג על משוכת בית הדפוס, שם נתון היה לחסדיו של המדפיס, שאף לו היה לעתים מה לומר לפני שהעלה את הספר אל מכשיר הדפוס.

[14] וראה ר' שמאי קהת הכהן גראס בהקדמה לספרו שו"ת שבט הקהתי, ח"ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' ט: "השמטתי הרבה תשובות שהם בבחינת הלכה ואין מורין בן בפרהסיא ומכאן תוכחה לכמה מבעלי חברים בפרט תשובות הלכה למעשה שמדפיסים ככל העולה על רוחם, עניינים שהצניעות יפה להם ואולי גם אסור להדפיסם שהדברים מסורים לגדולי הדור שכן ההמון עיניהם משוטטות למצוא איזה קולא ושמחים בה כמוצא שלל רב ושוב מקילין עוד יותר ממה שהתכוין המחבר ואפילו אין המחבר גדול בעיניהם סומכים על מה שנדפס כספר כהלל"מ [=כהלכה למשה מסיני] כחוקה ללא טעם".

[15] וראה ז' גריס, "לדמותו של המביא לדפוס היהודי בשלהי ימי הביניים", איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תמוז תשנ"ב, יולי 1992, עמ' 7-11 [הנ"ל, "משומדים ומשכילים כצנזורים במאה הי"ט", קבלה 17 (2008), עמ' 255], שעמד אופיים ותפקידם של המגיהים בשליחות בעלי בתי הדפוס בבחירת כתבי יד, מהם ערכו ספרים לדפוס וקבעו צורתם ותוכנם, פעמים הרבה על דעתם בלבד, אם משום שהמחבר לא היה חי ולא נותר אוטוגרף מחיבורו, אלא העתק ות משנה, אם משום שרצו להטביע את חותמם על הספר או לשומרו מידה הקשה של צנזורה בידי נוכרים.

ב. אתיקה וצנזורה

הלגיטימציה של כל צנזורה, ובפרט "צנזורה פנימית", מציבה דיל-מות מוסריות קשות גם בחברה הדתית. מלבד הפגיעה במחבר ובזכותו על יצירתו יש כאן פגיעה ביצירה עצמה, שנעשו בה שינויים וסילופים שלא בהכרח משקפים את דעת המחבר, ופגיעה בציבור הקוראים שרכשו את הספר משום שדעתו האישית של המחבר חשובה להם. מלבד דילמות אלו עולות גם שאלות אתיות אחרות, בראש וראשונה שאלות הסמכות:

1. מניין שואב "המצנזר" [מכאן ואילך נכנהו "העורך"] את הסמכות להחליט מה יכלל בספר שאינו שלו?¹⁶
2. האם בשם ההגנה על האמת המקובלת על העורך, הגנה על החברה או אפילו הגנה על המחבר מפני ביקורת על מה שכתב (משום שכך חושבים בניו או תלמידיו המבקשים להגן עליו מפני מלעזיו), מותר לשנות את דבריו ללא הסכמתו (גם לאחר מותו), וכל זאת מבלי לדווח לקהל הקוראים?
3. מה הם גבולות סמכות העריכה, וכיצד ניתן למנוע מצב המאפשר לכל עורך לעשות הישר בעיניו, כדברי ר' שמעון במ"סכת שביעית (פ"ב מ"א) "נתת תורת כל אחד ואחד בידו"?

דברים אלו נכונים לכל ספר, ולשאלות אלו ודאי ימצאו תשובות ערכיות המבוססות על השקפת עולם המעוגנת בשמירה על "מסורת ישראל סבא", אבל לא ניתן להתעלם מהמשמעויות הנוספות העולות כאשר מדובר בעיקר בספרי שו"ת. כאן המשמעות אינה רק גנבת דעת והטעיית הרבים בעניינים שבדעות ועמדות. שינוי הכתו-

[16] שאלות אלו אינן קיימות כמובן בספרים שמחבריהם נתנו לעורכים הרשאה מפורשת לפעול לפי ראות עיניהם.

בים יש בו אף כדי לפגוע באורח חייהם של יחידים או ציבור הרו-
אים במחבר את רבם המובהק ובתשובתו "דעת תורה" (בעיות אלו
קיימות גם בספרי פסיקה אחרים, אלא שבספרי שו"ת היחס לכתור-
בים הוא כאל "הלכה למעשה", ולכן הבעיה חריפה יותר). במקרה
דנן העורך לובש שלא כדין את עטרת ה"פוסק": מתערב בהליך
פסיקתו של המחבר, מעלים דעתו האמיתית על עניינים שבהלכה
ובמקרים מסוימים אף סותם את פיו.

אביא להלן דוגמאות ספורות לשאלות אתיות שהעלינו ובמחכ"ת
[ובמחילת כבוד תורתם] של גדולי ישראל שיוזכרו שמותיהם
להלן.

ר' שלמה זלמן ארנרייך [בורשוד טשאבא, שאמלוי, תרכ"ג-תש"ד;
נספה בשואה]¹⁷ נוזף במחבר מפורסם שלא בדק שמא כבר הקדי-
מוהו אחרים בחידושו, ובדברי תוכחתו הוא מספר כיצד, ללא כל
מורא, קטע את דברי זקנו משום שדבריו כבר הוזכרו על ידי
אחרים:

ותמהתי על מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] שאינו משגיח
שלא להדפיס דברים שכבר הלכו בו נמושות וקדמו אותו
בספרים שנתפרסמו בעולם... ויאמין לי שאני הוצאתי לאור
ספרו של מו"ז ז"ע [=מורי זקני זכותו יגן עלינו] שו"ת קול
אריה,¹⁸ והי' כתובים בו כו"כ [=כך וכך] דברים אשר נדפסו
בספרי גדולי אחרונים, והוצאתי אותם והשמטתי מהספר
ולא חסתי על ח"י [דושי] מו"ז ז"ל אף שהוא ז"ל חידש אותם
מקודם וכבר טרם שנדפסו הספרים שמצאתי הח"י ההם, כי
רציתי שכל הדברים יהי' חדשים.

[17] אגרות לחם שלמה, ניו יורק תשנ"ד, סי' נב. וראה קונטרס התשובות, א,
מס' 86.

[18] לר' אברהם יהודה אריה ליב שורץ, סילדי-שומלוי תרס"ד.

ועל דברים אלו ישאל השואל: האם הנימוק "כי רציתי שכל הדברים יהיו חדשים" הוא נימוק מספיק? האם לא היה ראוי שר' ש"ז ארנ" רי"ך יפרסם את דברי זקנו כלשונם ויוסיף הערה כי דברים אלו הוב" או גם בספרים אחרים? התוצאה היא שאנו, הקוראים, איננו יודעים מה הם הדברים שבעל "קול אריה" חידש שקדמו לנכתב בספרים אחרים. כמו כן איננו יודעים מה היתה דעתו בעניינים שהושמטו ואף יתכן שמנוסח דבריו וסגנונם ניתן היה ללמוד ולדייק חידושים נוספים, שבשעתו לא היה בידי העורך להעריך את תרומתם ללומד המעמיק.

ר' יחיאל מיכל שלגר (בוקאטשביץ, מאקאווא, בודאפשט, ירושלים, תרמ"ז-תשי"ז) נזף בספרו "פניני ים"¹⁹ בבניו של ר' משה גרינוולד בעל שו"ת "ערוגת הבשם"²⁰ "שלא שמו לב בשעת ההדפסה²¹ לה" שגיה לברר מקחו של צדיק שלא כל דברים שכותבין ראויין להדפ" סה²² כי בעת הכתיבה בקל יוכל אדם לטעות".

ברוח דברי ר' יחיאל מיכל שלגר נהג בנו ר' אברהם, כשהדפיס במונטריאול תשנ"ג את תשובות אביו (בשם "פניני ים"), והשמיט מסימן ל"ח קטע שבו אביו מפרש את דברי החתם סופר (יו"ד, ח"ב, סי' קיז) באופן שגוי (ראה הקדמתו שם, עמ' ט). אלא שכאן לפחות סיפר לנו העורך בהקדמה לספר שהשמיט קטע מדברי אב-

[19] בודאפשט אחר תש"ח, סי' מט, אות לו.

[20] על הספר ומחברו ראה קונטרס התשובות החדש, ב, עמ' 828 מס' 2950.

[21] שבחלק אורח חיים סי' ק"צ פירש את מצוה שכ"ה שבספר החינוך באופן שלדעת ר' י"מ שלגר היה שגוי.

[22] וראה שו"ת חתם סופר ח"ו (קובץ תשובות), סי' נח: "ומוטב היה שלא לה" דפיס תשובה זאת (של ה"נודע ביהודה", מהדורה תניינא, חיו"ד סי' פ') שלא ל" תן יד לפושעים המשחיתים בתער".

יו. צריך לומר כי רוב העורכים והמהדירים נהגו ביושר, וגם כשדברי המחבר נראו בעיניהם תמוהים, או פשוטים ומובנים מאליהם, או אף אם לא נתכוון המחבר לפרסמם אבל כיוון שהעלה את הדברים על הכתב נזהרו מלשלוח יד בדבריו ולא נמנעו מלפרסמם וציינו זאת בהקדמותיהם; וכפי שכותב ר' משה כלפון הכהן בהקדמתו לספר "ישיב משה"²³, לר' משה שתרוג:

ולא אכחד כי מידי עוברי ראה ראיתי כי יש איזה תשובות אשר מורנו הרב נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה]... לא כתבם רק להשואל למען הודיעו את אשר לא ידע עד כה ולא ל-שמרם לזכרון ולמשמרת כי פשוטים וידועים המה וחשבתי להשמיטם ושוב חזרתי בי. כי ראיתי שעל הרוב גם מזה נמד שך תועליות לקורא אם להכריע במחלוקת הפוסקים בביאור-רם של דברים. אם בידיעת המנהג של העיר ההיא וכיצא בזה. ובפרט כי יותר טוב כי יבוא המכתב בשלימותו בלתי כל מחסור.²⁴

[23] ג'רבה תרפ"ד.

[24] וראה שו"ת קדושת יום טוב לר' יום טוב ליפמן הלפרין, חלק ב, בהקדמת נכד המחבר: "חלק השיטות והסוגיות נקבץ ונאסף על ידי מאת חבורו של מ"ר זקני... על מס' מנחות... ולא שלחתי ידי לסדרו על סדר סימני השולחן ערוך למען לא אצא חוצה מכוונת המחבר צוק"ל". וראה שו"ת צפנת פענח (דוינסק ת"ש-תש"א), לר' יוסף רוזין, חלק א, בהקדמת ה"מסדר": "נוהרתי מאוד מלשנות אף אות אחת מן המקור רק במקום שנסתפקתי באיזה אות או תיבה וכ"כ [=וכמו כן] כל שאלה... ששמתי לפני כל תשובה... הכנסתים בשני חצאי מרובע". וראה שו"ת יהודה יעלה, לר' יהודה קובו, בהקדמת המגיה, ר' דוד פיפאנו, הכותב: "ובימי חרפי מקדמוני פחות מבן י"ג, הביאני המלך חדריו והשקני מים... היינו לור-מדים יחד וכמעט שעברתי על רוב העניינים הכתובים על ספר איתו עימו בשעת חיבור... ומידי דברי בו ארגו עת אהי זוכר דברו עמי תוך ימי חוליו יום אשר קר-אני לפניו והיו עיני יורדות דמעות מאין הפוגות הלא הוא אמר לי... זה חסדך אשר תעשה עמדי אחד שאלתי מאיתך! הנה עמך פרי ילדי ילדי עשתונותי שא נא כליך תליך וקשתיך עבר נא תחת השבט את כל הכתוב וראה בעיניך מה שר-

ג. המניעים לצנזורה בשו"ת

את המניעים העיקריים לצנזורה שבספרות השו"ת, ניתן לחלק לחמש קטגוריות:

1. מחלוקת הלכתית
2. אמונות ודעות
3. דין פרוטה
4. הגנה על כבוד הבריות
5. הגנה על כבוד המחבר.

חלק ממניעים אלו יימצאו גם בסוגות אחרות, אלא שריכוז כל הקטגוריות בספרות השו"ת מצביע על הייחוד שבסוגה זו. להלן נפרט ונדגים כל אחת מהקטגוריות האמורות לעיל.

1. מחלוקת הלכתית

בשו"ת הרמ"א, שנדפס לראשונה בקרקא בשנת ת' (1640), מופיעה בסימן קכ"ד תשובתו הידועה של הרמ"א בעניין המנהג שפרץ

אוי להעלותו על ספר. ערכוהו בסדר המערכה ובתיקון הלשון כנפשך שבעך... וכי מה שאלות ועניינים היו כתובים פעם כה ופעם כה בכמה פנים ובכל כוחי עבדתי והייתי קורא כל הענין כולו וכל המצויין מבית ומחוץ דרי מעלה עם דרי מטה. ומ' כולי דבריו וגם ממה שהיה רשום בזכרוני הייתי מבין להיכן דעת הר' המחבר נוד' טה יותר. עדי בשחק נאמן כמה יגעתי בקראי ובשרי כחש וראשי עלי שלא לצאת ממחיצת רעיון הר' המחבר ז"ל. ועודינו בחיים בקראי פעם בפעם איתו עימו ויד' בר דוד את זה כתבתי ואת זה מחקתי ברובם היה מסכים עמדי. אך במקומות אשר שגבה רוחו מדעתי המעט הוא היה אומר כתב לך את הדברים האלה ושים בצד מה שעלה בדעתך באותו דבר... וכמה מהם אשר ה"ה [=הרב המחבר] לא סיים את התורה לענין הדין... תזל כדיל אמרתי מפי סופרים ומפי ספרים... ואם מעט מים הוספתי על נהרותיו ועל יאוריו, בצדק תשפטוני".

במדינת מעהריץ והתפשט אף במדינות אחרות להקל ב"סתם יי-
 נם".²⁵ הרמ"א נקט בסוגיה זו גישה מקילה, בדרך של לימוד זכות
 "אע"פ שאינו הלכה". תשובה זו פורסמה במהדורות הראשונות
 (קראקא ת'; המבורג ת"ע; האנוויא ת"ע) והושמטה במהדורה הר-
 בעית, אמסטרדם תע"א.²⁶

הטעם שהתשובה הושמטה דווקא במהדורה הרביעית הוא משום
 הפולמוס החרף באיטליה ובמדינות נוספות שפרץ שנים ספורות
 קודם להדפסת המהדורה, בעניין המנהג להקל ב"סתם יינם". בשנת
 ת"ך נדפס בוונציה ספרו של ר' נתן שפירא "מאמר יין המשומר",
 שנדפסו בו תשובותיהם של חכמים רבים משאלוניקי, צפת, ונציה
 ועוד, נגד המתירים "סתם יינם", שאף הם הפיצו קונטרסים שונים.²⁷
 מדפיסי אמסטרדם העדיפו לא להוסיף שמן למדורה, או שחלקו על
 דעת הרמ"א, והשמיטו את התשובה ממהדורת תע"א.

[25] יש להבחין בין שני איסורים דומים אבל שונים: איסור "יין נסך", שהוא יין
 שהתנסך בפועל לעבודה זרה ו"סתם יינם" – שהוא יין של גויים, שאין אנו יודעים
 אם נתנסך לעבודה זרה, או אפילו יין של גוי שאינו עובד עבודה זרה. לגבי "יין
 נסך", הרמב"ם מונה איסור זה במניין המצוות [לא תעשה קצד], והוא קובע שמ-
 דובר באיסור מן התורה שלוקים עליו, אולם "סתם יינם" אינו אסור אלא מדרבנן.
 טעם האיסור הוא משום חתנות ומשום הסתה, אבל לא החמירו בו כמו ב"יין
 נסך" ממש.

[26] כדי לטשטש את ההשמטה ולשמור על מספר התשובות הוסיפו המדפיסים
 בסוף הספר (סי' קלב) תשובה אחת מאת אביו של אחד השותפים (ר' שאול בן
 העשיל): את סימן קכ"ה סימנו במספר קכ"ד וסימן קכ"ה חסר, ולאחר סימן
 קכ"ד מופיע סימן קכ"ו. על הטעמים לנקיטת דרך זו, ועל "טיפול" המדפיסים במ-
 פתחות, ראה ר"ד שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' נ-נט, ובהע-
 רות שם. וראה באריכות ובפירוט רב במבוא של אשר זיו, שו"ת הרמ"א, מהדו-
 רת ירושלים תשל"א.

[27] ראה: גרשון כהן, "לתולדות הפולמוס על סתם יינם באיטליה ומקורותיו",
 סיני עז (תשל"ה), עמ' סב-צ; מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה
 מגירוש ספרד עד תום הריפובליקה היוניציאנית, תל אביב תש"ס, עמ' 174-177.

כמאתיים וחמישים שנה מאוחר יותר בא ר' אברהם דאנציג, ובספ"ו "חכמת אדם" (כלל סט ס"ק ב, בתשובתו לר' חיים בר טוביא), טען כי "אי אפשר לסמוך על תשובת רמ"א זו... **דתשובה גנובה** (כלומר, מזויפת) היא". הוא מסתמך על ש"איתרע חזקתה כיון שנפל ונשמט מתשובות רמ"א שנדפס בא"ד [=באמסטרדם]... והיה באותו זמן איזה תלמיד מאנשי מעהרין, וכתב תשובה זו והניח בין כתבי רמ"א".²⁸

שו"ת "מלמד להועיל", ח"ב, לר' דוד צבי הופמן (ברלין, תר"ד-תר"פ"ב), שיצא לאור בפרנקפורט תרפ"ז, וחזר ונדפס בדפוס צילום ניו יורק תשי"ד ותל אביב תשל"ז כמתכונתו.²⁹ אך במהדורת המוסד לעידוד לימוד התורה (קעסט-ליבוויץ; ישראל חש"ד), מצאו המדפיסים לנכון להשמיט את סימן נ"ו שבו מתיר המחבר להישבע בערכאות בגילוי ראש, ומוסיף ש"הנה בק"ק יראים דפד"מ בבית החינוך שנתיסד מהגאון ר' שמשון רפאל הירש... יושבים התלמידים בפריעת ראש".³⁰ כדי להעלים את תוכן התשובה מחקוה גם ממפתחות הספר.³¹

[28] וראה להלן הע' 49, על מקרה דומה שאירע לתשובה שכתב ר' אברהם דנציג בעצמו.

[29] על הספר ראה קונטרס התשובות החדש, ב, עמ' 611 מס' 2278.

[30] תשובה בעניין הליכה בגילוי ראש באה גם בשו"ת "זכרון יהודה" והתעורר עליה פולמוס – ראה א"י חבצלת, "לימוד בראש מגולה – האמנם זיוף בכתב היד? (בשו"ת "זכרון יהודה" לר' יהודה בן הרא"ש)", ישורון ז (תש"ס), עמ' תשל-תשלה. המו"ל אמנם לא העלים לגמרי את עצם ההשמטה, שהרי בתוך הספר נוצר "חלון לבן" המעיד על מחיקה, אלא מנע מהקורא לדעת מה הושמט.

[31] על דוגמה נוספת ראה ב"קונטרס התשובות החדש" בערך "ישיב משה", לר' משה שתרוג, תלמידו ר' משה כלפון הכהן הדפיס בגרבה תרצ"ב מהדורה מתוקנת, בסדר חדש, בהשמטת התשובות הכפולות וכן בהשמטת תשובות שלדעתו נגדו את המנהג שרווח באי גרבה.

דוגמאות אלו עסקו בתשובות שנדפסו במהדורות הראשונות והושגו בטו במהדורה מאוחרת יותר, אולם כאמור, בספרי השו"ת יש תשובות שנשמטו כבר במהדורה הראשונה ובטרם זכה הספר לעלות על מכבש הדפוס, ואנו יודעים עליהן רק ממקורות אחרים. בחוברת "כוכבי יצחק"³² נדפסה תשובת החתם סופר לר' אליעזר הורביץ, רבה של וינה (מחבר שו"ת "יד אלעזר"). התשובה (מט"ז בשבט תקצ"ה-1835) עוסקת בשאלת ה"מציצה": האם על המוהל למצוץ בברית המילה את הדם בפיו דווקא? השאלה עלתה על הפה רק לאחר שמספר תינוקות נפטרו ממחלה מדבקת שעל פי החשד הועברה על ידי המוהלים. ר' משה סופר [החתם סופר] התיר להשתמש בספוג לספיגת הדם ללא כל פקפוק וחשש, ואולם עורכי ספרי שו"ת חתם סופר נמנעו מלהדפיסה גם בחלק ו' (הכולל תשובות שנשמטו מהחלקים הקודמים) וכן בקבצים המאוחרים יותר. המדפיסים שיערו כנראה כי תשובה זו ניתנה כהוראת שעה ובשעת הדחק בלבד ולכן השמיטוה. רמזים על תשובת החתם סופר נזכרו בספרי שו"ת שונים. אלא שיש לעניין זה חיות משלו: במשך הזמן החלו לפקפק באמיתותה של התשובה שיצאה מידי החתם סופר, וכך כתב ר' יוסף הכהן שורץ בספרו "זכרון למשה"³³: "רבים מסתפקים בזה אם יצא כזאת מתחת יד קדשו, ואפשר זייפו דבריו"³⁴.

[32] ראה: מ' שטרן [עורך], חוברת א (1847), מהדורה שניה, עמ' 37-42; חוברת ב (1862), עמ' 108-112.

[33] ניו יורק תשט"ז, עמ' 64.

[34] וראה שו"ת שבט הלוי, לר' שמואל הלוי וזנר, ח"ב, סי' קלא, המעיד שראיה בלונדון את תשובת החתם סופר בעניין המציצה (בכתב ידו של החתם סופר) "והיה כתוב שם בצד, מאחד מתלמידי כ"ס [=כתב סופר] ז"ע גדול בתורה, שכ"י זה של הח"ס בעניין המציצה אסור לפרסמו - כי הח"ס לא כתבו לפרסום

הדוגמה הבאה קשורה ל"קונטרס על ענין שבת החתונה", אמסטר-
דם תק"ב[?]³⁵, לר' אליעזר בן יעקב סופינו, שהוא דוגמה קלסית
לצנזורה הלכתית, שהיו מעורבים בה מניעים שונים.³⁶ על ספר זה
כתב ר' מרדכי הכהן את מאמרו "גורלו של ספר", וכתב כך:

הספר נשרף לא מפני שחשדו את המחבר במינות, אפיקור-
סות או שבתאות, אלא בשל דין אחד שהיה שנוי במחלוקת
בין המחבר לבין חברו שכמותו. דין שאינו מהווה עיקר מעי-
קרי היהדות ואינו עומד ברומו של עולמה, וכל עצמו אינו
אלא תלוי במנהג המקום. ולא על הספר לבדו יצא הקצף,
אלא אף על מחברו, שהשתדלו להסתיר שמו ולא להשאיר
זכר.³⁷

2. אמונות ודעות

ידוע כי ר' משה סופר, בעל שו"ת "חתם סופר", התכתב עם שלמה
יהודה ליב הכהן רפאפורט (שי"ר),³⁸ ואף השיב לו בדברי תורה.
ואולם בקובצי התשובות של החת"ס אין זכר לשי"ר, ומכאן מסיק
שמואל הכהן וינגרטן שתשובות אלו נשמטו על רקע קשריו של
שי"ר עם תנועת ההשכלה.³⁹ נראה שהעורכים שבאו מחוג "חתם
סופר" כנראה פירשו את מאמר חז"ל "אל תתחבר לרשע ואפילו

אלא להוראת שעה כידוע".

[35] על גלגוליו של הספר ראה בהרחבה ש' גליק, קונטרס על ענין שבת החתו-
נה, ירושלים תשס"ז, במבוא.

[36] על המניעים השונים שגרמו להשמדת הספר ראה שם במבוא.

[37] מ' הכהן, "גורלו של ספר", סיני לד (תשי"ד), עמ' קי.

[38] חלק מהמכתבים נדפסו ב"שי למורה" לשמעון ביכלר, בודפסט תרנ"ה; ור-
אה ש"ה וינגרטן, "החת"ם סופר וההשכלה", סיני יב (תש"ג), עמ' שס-שסט,
בייחוד הע' 22.

[39] ראה ש"ה וינגרטן (לעיל, הע' 6), עמ' צד-צה.

לתורה⁴⁰ אף להתכתבותו של החתם סופר עם שי"ר וסילקוה מהספר.⁴¹

ר' יהודה גרינולד,⁴² בספרו שו"ת "זכרון יהודה",⁴³ ח"א, סי' ר' (עמ' קנו-קנז), כתב לר' יוסף חיים זוננפלד דברי ביקורת חריפים נגד תנועת "אגודת ישראל", בעקבות פרסום באחד העיתונים כי הרב זוננפלד הצטרף אליה.⁴⁴ המחבר טען כי בשל הפרסום והחשד שנפל על הרב זוננפלד נמנעים יהודי הונגריה מלתרום ל"כולל אונגא-רין" (שהרב זוננפלד עמד בראשו) ודרש ממנו לפרסם הכחשה פומבית. ואולם ממרבית טופסי מהדורת בודפשט תרפ"ג נשמטה התשובה על ידי המדפיסים, ובמקומה הדפיסו תשובה "אם מותר לנגוע ביום הכיפורים באוכלים ליתן לקטנים" – פלפול בדברי הרב-מ"א! זכרה של התשובה המקורית בעניין "אגודת ישראל" נשאר במפתחות, ורק בטפסים נדירים נמצאת התשובה המקורית בגוף הספר.

[40] אבות דר' נתן, נוסח א פ"ט, עמ' 42.

[41] וראה וינגרטן, "תשובות שנגנוזו (לעיל, הע' 6), עמ' זה; ר' אברהם שישא הלוי, "הערות ביבליוגרפיות לשו"ת חתם סופר", המעיין ט, א (תשכ"ט), בייחוד עמ' 55-60, שהחתם סופר השמיט מפנקס תשובותיו שסודרו לדפוס פתגם שכ"ת לר' צ"ה חיות ("החדש אסור מן התורה") ושרצ"ה חיות נפגע ממנו עמוקות. וראה שם שאף ר' צ"ה חיות הדפיס את תשובתו לאחר ששינה בה דברים, בעקבות ביקורתו של החת"ס. וראה גם מ' הרשקוביץ, "היחס של החת"ס סופר אל המהר"ץ חיות ז"ל", הדרום ה-ו (תשי"ח), עמ' 119 ואילך, והערותיו של ט' פרשל על מאמרו של הרשקוביץ, שם, ז (תשי"ח), עמ' 127-128.

[42] על הספר ומתברר ראה קונטרס התשובות החדש, א, עמ' 323 מס' 1310, וראה גם להלן, בסמוך לציון 62.

[43] בודאפשט תרפ"ג.

[44] על תגובתו של ר"ח רוזנפלד למכתבו של הרב גרינולד, שפורסם ב"זכרון יהודה", חלק ב', אוהעלי תרפ"ח, בשינויי נוסח קלים, ראה י' רובינשטיין, "הערות ביבליוגרפיות", הדרום כב (תשכ"ו), עמ' 138-141, כולל תצלום המכתב.

בשל "השמטה" זו הטיח הרב מימון בכעס רב דברים בוטים וחרי-
 פים נגד תנועת "אגודת ישראל", במאמרו "זיוף ספרותי מצד האגו-
 דה", ואף טען שדרכה היתה "לזייף עובדות ומעשים ולבודות על-
 לות".⁴⁵ הרב מימון אף ידע לספר כי "מנהיגי האגודה" קנו את כל
 המהדורה "ודנו אותה לשריפה וכדי שלא להשאיר את הנייר חלק
 ואת הקונטרס חסר, הכניסו במקום התשובה... את הפלפול הנו-
 כר". אלא שהרב מימון אינו מספר מניין לו מידע זה ועל מה הוא
 מבוסס. פנים אחרות לסיפור המעשה מספר הביבליוגרף אברהם
 שישא הלוי, במאמרו "שו"ת זכרון יהודה חלק ג",⁴⁶ מפי אחד מתל-
 מידי המחבר, ר' יחיאל צבי הלוי קליין, שהשתדל בהדפסת הספר.
 וכך הוא כותב:

קצת בהיסוס ובדרך מאוד נימוסי שאלתי את ר' יחיאל צבי
 קליין מה דעתו על האשמותיו של פישמאן [הוא הרב מי-
 מון]. הוא ענה לי בצחוק, הבל הבלים הכל הבל. לא היה כאן
 זיוף ספרותי. האגודה לא היתה מעורבת בענין, לא האגודה
 ולא מישהו אחר. השינוי נעשה מתוך חישובים שונים לגמרי.
 פשוט חישובים של "ביזנעס". הוא פירש את דבריו. את
 ספר זכרון יהודה הדפיסו בשנת תרפ"ג. לבסוף אותה שנה
 התכוננה האגודה לקראת "הכנסיה הגדולה" הראשונה
 שהיתה מיועדת להיות בווינא. האחים קליין חשבו לנכון ש-
 ימצאו שם שוק הכן ומזומן למכור שם ספר החדש שאך זה

[45] סיני ג (ת"ש), עמ' תכא-תכ"ג; וראה וינגרטן (לעיל, הע' 6), עמ' צח. על
 פרשה זאת כתב רובינשטיין (לעיל, עמ' 138, אלא שלא הזכיר את דבריו של
 הרב מימון, וכבר העיר על כך נפתלי בן מנחם [בראשי תיבות: נ"ב], "ציונים ביב-
 ליוגרפיים", ארשת ד (תשכ"ו), עמ' 491 אות ז, בערך "זכרון יהודה". אני מודה
 לפרופ' זאב גריס על הערה זו.

[46] צפונות ג, (תשנ"א), עמ' מח-מט.

יצא לאור מאחד מגדולי הדור. אבל דא עקא, איך אפשר להציע למשתתפי כינוס של האגודה ספר שבו נדפסה התשובה אנטי-אגודאית? לכן החליטו להסיר את שני הדפים שעליהם נדפסה התשובה, ובכדי שלא תחסר מספר התשובות, הסכימו למלאות מקומה בתשובה אחרת.

התשובה זכתה לחזור למקומה הראשון רק במהדורות ניו יורק תש"ל"ח ותש"ס.

3. דין פרוטה

לא תמיד נבעו ההשמטות של התשובות מסיבות אידאולוגיות, ולעיתים הצורך בחיסכון כספי בהוצאות הדפסת הספר הוא שהביא להשמטת התשובות. בכמה מקרים המו"ל [=המוציא לאור] אף טורח להצהיר על ההשמטה בהקדמה לספר, והתנצל והביע תקוותו שיזכה ביום מן הימים להדפיס גם את התשובות שהושמטו. התנצלות מעין זו בשו"ת "בארות אברהם" לר' אברהם צבי קליין (סילו-שבולהאש, תרי"ג-תרפ"ז)⁴⁷ יצרה את הרושם שבן המחבר לא העריך כראוי את תשובות אביו ולכן לא פרסמן, ועל כך ספג ביקורת חריפה. הספר נדפס בהשמטת תשובות רבות. בהקדמה לחוברת הראשונה (טירנויא תרפ"ח) כותב פרופ' שמואל קליין, בן המחבר,

שלא את כל התשובות הנמצאות בכתובים אפרסם פה. בקונטרס התשובות השייכות לאו"ח ישנן ק"ב [תשובות] ליו"ד ק"ג לאב"הע [=לאבן העזר] ל"ז ולח"מ [=לחושן משפט] כ"ב תשובות, ואני לקטתי מהן לרוב רק אלה שיש להן ערך שמושי מיוחד בשביל החיים הדתיים ושאלותיהם

[47] נדפס בשתי חוברות "דלות וקטנות" (טירנויא תרפ"ח - ירושלים תרצ"ב).

המתחדשים בכל יום. גם השמטתי לע"ע [=לעת עתה] את התשובות וח"ת [=וחידושי תורה] שנדפסו... במ"ע [=במכ"ת עת] 'וילקט יוסף' שבו פרסם המנוח... משך עשרים שנה... השמטתי לרוב זמן כתיבת התשובות, כ"כ [=כמו כן] את שמות השואלים.

בהקדמה לחוברת השנייה מספר פרופ' קליין כי הקוראים "מצאו לנכון ומועיל שדווקא ענייני חיי יום הובאו לפניהם". אלא שבה-ערה בשולי הדף מוסיף הוא:

רק אחד נמצא בין הקוראים שהתרעם עלי ואף גנה את מע"שי על שפרסמתי מכתבי יד אבי ז"ל "חוברת קטנה ודלה" והעליתי דברים קטועים ואי חריפים – בעוד שחבורים גדולים ועמוקים מונחים בארוני ממנו, והיתה היכולת בידי להוציאם לאור.

את דבריו מסיים קליין במילים "כאילו היה האיש ההוא מכיר את מצבי ואת מסבות חיי, שיש בידו הרשות לחרוץ את משפטו באופן זה". למרות דברים אלו, קשה להבין מדוע לא עמד לו לפרופ' קליין חושו ההיסטורי כשהשמיט את תאריכי התשובות. ומדוע בכל שנות חייו, גם לאחר שפירסם ספרים חשובים, לא טרח לכבד את זכר אביו במהדורה מושלמת ומכובדת של כתביו.⁴⁸

[48] נציין כאן שמונה ספרים נוספים שנשמטו מהן תשובות או פרטים אחרים, כנראה מסיבות של חיסכון (כדי לטשטש את דבר ההשמטה נקט המו"ל תחבורות שונות): [1] – בעי חיי לר' חיים בנבנשתי. בסוף חלק ג', אחר המפתחות, נדפסו במהדורת שאלונקי תנ"א ב' תשובות מאת ר' חיים בן דוד אבולעפייא; תשובות אלו נשמטו במהדורת אשדוד תשנ"ח. [2] – דברי רנ"ף [בתוך: מכתב הראשון] לר' נתן פייטל ריניץ. במהדורת אונגוואר תרל"ז נדפסה תשובת המחבר בעניין מינקת שנישאה בתוך כ"א חודשים ללידה; במהדורת ניו יורק תשמ"ט תשובה זו נשמטה. [3] – חדושי מהר"י, לר' יעקב מבריסק. מהדורת גרודנו תק-

ר' יוסף גינז שלעזינגער, שסידר לדפוס את תשובות ה"חתם סופר", גילה כי מספר התשובות הנדפסות בו' חלקי שו"ת חתם סופר אינו תואם את המספר שפורסם בשער בשער חלק א' (יו"ד) פרשבורג תר"א – "והוא קובץ אלף שלש מאות ושבעים ושבע [תשובות]",

ג"ג כוללת חידושים ותשובות. הספר צולם ונדפס בתוך "קבץ מפרשי הש"ס" [ישראל תשמ"ב] ואולם חלק התשובות נשמט. השמטה זו ניתן לתרץ בכך שה- קובץ מוקדש לפירושים על הש"ס ולא לתשובות, אך מתברר שהמול לא הסתפק בהשמטת התשובות, אלא – מטעמים הכמוסים עמו – השמיט אף את הדפים האחרונים של חידושי הש"ס, וכדי לטשטש את מעשיו מחק את הקטע שבסוף הדף (שהמשכו עובר לדף הבא שהושמט) ואף מחק את מספרי הדפים (פרט לדפים אחדים שדילג עליהם מבלי משים ומספרי הדפים נותרו בהם כעדות איל-מת). [4] – חזון יחזקאל על מסכת זבחים, לר' יחזקאל אברמסקי. בסימן ט"ו נדפסה תשובת המחבר בענין סידור גיטין ליוצאים למלחמה [מלחמת העולם השנייה]. תשובה זו נדפסה לראשונה על ידי בד"ץ לונדון, "שאלה ותשובה להלכה למעשה", לונדון כסלו ת"ש, חוברת ה; ואחר כך בירחון "הפרדס" [אגרת מבית דין צדק לונדון והמדינה ערוכה וסדורה על ידי הגאון ר' יחזקאל אברמסקי שלי-ט"א ראב"ד בלונדון למען העגונות], הפרדס יד, ז (תש"א), סי' מט, עמ' 12-15]. המול מעיר בשולי הדף כי עורכי הירחון השמיטו מספר קטעים. בספר "חזון יחזקאל" נדפסה התשובה בשלימות, למעט נוסחאות ההרשאות שהושמטו "מאחר ואין זה 'ספר פסקים' וכל רצוננו לפרסם כאן את דרכו של המחבר זצ"ל בענין זה". [5] – לחיים בירושלים, לר' חיים פאלאג'י. במהדורת אזמיר תרל"ו, דף עד, נדפסה תשובת המחבר המוכיח כי הלאו "ולא יראו פני ריקם" אינו נוהג בזמן הזה. מדפיסי מהדורת ירושלים תש"ס (מכון "שובי נפשי") הרשו לעצמם להשמיט תשובה זו (ותשובות נוספות) מבלי לציין או להעיר על דבר ההשמטה. [6] – שו"ת מהרא"ל, לר' אריה ליב צינץ. במהדורת ורשה תרצ"ב ובדפוסו הצילום של מהדורה זו, בני ברק תשל"ב ועוד, הושמט סימן מ"ג ("איזהו גרגרים בריש מסכת בבא בתרא"), כנראה מפני שאינו תשובה ואולי גם בכדי לחסוך בהוצאות. [7] – קרבן חגיגה, לר' משה גלנטי [המגן]. במהדורת ישראל תשמ"ג נשמטו דפים מח ע"ב – נה ע"א, והעמוד האחרון, העמוד שלפני האחרון צולם והודפס במקום דף מח ע"ב. [8] – תשובת חן, לר' אברהם דוד חן. במהדורת אוסטרוב תרצ"ג נדפסו בדף מג-מד מילואים, ובסוף הספר נדפסו דברי סיום מאלפים. במהדורת ניו יורק תשנ"א השמיט המול [עולם הספרים – Seferim World], כנראה מטעמי היסכון, הן את המילואים והן את דברי הסיום, מבלי להודיע על דבר ההשמטה.

וכי חסרות תשובות רבות. כדי שלא יחדשו בו כי השמיט תשובות מטעמי חיסכון הדפיס בשנת תרכ"ד מודעה ב"המגיד", בזה הלשון: "הנה שמעתי תלונות רבים עלי על השמטת שו"ת רבות מספרי החת"ס על ארבע ש"ע שהדפסתי בחמשה חלקים מכבר, ולא מלא-תי המספר הרשום בשער על החת"ס חלק יו"ד. ואולי יחדוני כי למעט בהוצאות הדפוס עשיתי כן, באתי היום כמתנצל לפני בני עמי להודיעם סיבת ההשמטה".⁴⁹

[49] בחלק הספרותי "הצופה למגיד" (שנה ה', ט"ז מנחם אב, תרכ"ד). וראה ר' אברהם שישא הלוי, "הערות ביבליוגרפיות לשו"ת חתם סופר", המעין ט, א (תשכ"ט), בייחוד עמ' 50-54. על תקלה הלכתית שנגרמה לחתם סופר בעטייה של השמטת תשובה מספר "חכמת אדם" לר' אברהם דנציג, ראה "השעטנו לה" לכה ולמעשה" לר' אלחנן כהן, בני ברק תשס"ח, עמ' שא (בהערה), הכותב כי בספר "חכמת אדם", לר' אברהם דנציג (וילנא תקע"ה), הלכות נידה, כלל קיג אות ח (דף סא ע"ב), כתב המחבר ש"כתם שנמצא על נייר אינו מקבל טומאה". בשנת תקע"ט הדפיס ר"א דנציג את המהדורה השנייה של "חיי אדם" (הספר מחולק לשני חלקים. חלק א' – "חיי אדם", וחלק ב' – "נשמת אדם"), ובשער חלק ב' (דהיינו מעבר לשער של "נשמת אדם") הדפיס תשובה בעניין "נייר שלנו שנעשה מבגדים בלויים של צמר ושל פשתן, אם שייד בהם איסור כלאיים או די"ל דפנים חדשות באו לכאן". וחזר בו והוכיח ש"נייר מקבל טומאה" (בניגוד למה שפסק בחכמת אדם הנ"ל). ב"חכמת אדם", וילנא והוראדנא תקפ"ח (שנד"פס לאחר פטירת המחבר) שינה המו"ל את דברי המחבר על סמך התשובה הנ"ל. ורשם בכלל צט אות ח [מיספור הכללים אינו זהה למיספור של מהדורת תקע"ה!]. דף נד ע"א: "כתם שנמצא על דבר שאינו מקבל טומאה לא גזרו... ונייר הוא דבר המקבל טומאה". החתם סופר, שלא ידע על התשובה ושהמחבר חזר בו, ובידו היתה המהדורה הראשונה של "חכמת אדם" טען בתשובתו (חלק ו' סי' פא) "שאינה נכונה השמועה שהחכ"א [=שהחכמת אדם] מחמיר שנייר מקבל טומאה, שהרי בחכ"א נדפס שאינו מקבל טומאה". וראה לעיל ליד ציון 28, מקרה דומה.

4. כבוד הבריות

ידועה אימרת חז"ל "כל צורבא מרבנן דרתח, אורייתא הוא דקא מרתחא ליה" (תענית ד ע"א). היו מחברים שהשתמשו בתשובותיהם לעתים בלשון חריפה, בחמת זעם ובדברי עלבון כלפי חכמים אחרים או נכבדי הקהילה, ולאחר שיצא הספר לאור ונתפרסמו הדברים הורו חכמי הדור להשמיט תשובות אלו מן הספר.

השל"ה למשל ציווה לתלמידיו שיקרעו מתוך טופסי שו"ת המהר"ם מלובלין (לר' מאיר בן גדליה מלובלין, קראקא, לובלין, ש"ח-שע"ו; נדפס לראשונה בוונציה שע"ח-שע"ט) שבידיהם את סימן פ"ח,⁵⁰ שהמהר"ם כתב בו דברי זלזול על ר' יוסף אשכנזי הלוי, רבה של מיץ. וכך היה המעשה: רבה של מיץ, ר' יוסף אשכנזי הלוי, הטריף אווזות פטומות שחוטות מפני שלא נבדק גם ראשן (בגרמניה המנהג היה לבדוק לא רק את הוושט אלא גם את הראש), ואילו המהר"ם [סי' כא] צידד בר' משה ב"ר גד ראובן, רבה של וורמזא, שה"כשירן. מכיוון שר' יוסף אשכנזי לא רצה לוותר על דעתו כתב המהר"ם תשובה חדשה [סי' פח] ובה דברי זלזול וגידוף על ר' יוסף אשכנזי.⁵¹

שו"ת "מקור מים חיים" (בילגורייא תרצ"ג), לר' חיים שכטר (מילניצה, יאנוב, תר"ן לערך - תש"ג; נספה בשואה), עורר ביקורת חריפה בשל אמירות נוקבות כנגד רבני דורו (ראה סי' כה), עד שר'

[50] על הפרשה ראה "דברי זכרון" לר' יוסף שטאטהאגן, אמשטרדם תס"ה, סט ע"א; י"מ צונץ, עיר הצדק, למברג 1874, עמ' 34; י' לוי, "על דבר תשובת מהר"ם מלובלין סימן קל"ח, תלפיות ט א-ב (תשכ"ה), עמ' 344.
[51] ראה י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 484-485.

אליעזר לייטר, אב"ד טרמבובלה (נספה בשואה בשנת ת"ש), מצא לנכון להחרים כ-980 עותקים מהספר ורק עותקים מעטים נותרו ממנו.⁵²

בשו"ת "נודע ביהודה", מהדורא קמא, חלק אה"ע, סי' עב, נשאל המחבר על אודות אשת איש שזינתה; התשובה כוללת פרטים מדויקים וגביית עדויות של בית הדין שטיפל בעניין. במהדורת פר"אג תקל"ז, שנדפסה בחיי המחבר, נדפסה התשובה בשלימותה, אך במהדורה השנייה, זאלקווה תקפ"ג, נשמטה גביית העדות ונדפסה תשובת המחבר בלבד. ש"ה הכהן ווינגרטן מביא מקור עיתונאי [Orient 1884, בחלק הספרותי] המספר על לחץ משפחת האשה אצל הצנזור, שהתבקש לפעול להשמטת הפרטים המזהים.⁵³ ואולם במהדורות מאוחרות יותר שוב נדפסה התשובה בשלימותה.

מעניין הוא שו"ת "שערי דעה" [שערי חיים], מהדורא קמא, לר' חיים יהודה ליב ליטוין [סוסניצר], שיצא לאור בלמברג תרל"ח. בסימן ב' דן המחבר בעניין "בחורי הגימנזיה שכותבים בשבת אם יש להיזהר ממגע בינים". וזה לשונו:

לראדוויץ לה"ה החה"ש מו' שמעון שפירא נ"י

יקרתו הגיעני וע"ד שאלתו וז"ל [=וזה לשונו] הנה לדאבון נפשינו נתיסד בעירינו גימנאזיום אשר רבים מנערי ב"י [=בני ישראל] פרקו עול התורה ויתנו כתף סוררת לדת אבותיהם ויבחרו ללכת להשקאלא [בית ספר] הזאת וכותבים שם ביום ש"ק בפרהסיא ואף כי אבותיהם אינם חפיצי' בכך אבל הנערים אינם שומעי' לקול הורים ומורים כו' והנה יש בעירי-

[52] מ' ראה וונדר, מאורי גליציה, ה, עמ' 268.

[53] וינגרטן (לעיל, הע' 6), עמ' צב.

נו איזה מוכרי יי"ג אשר המה בעצמם המה כאחד האדם המתנהגי' בכשרות אבל בניהם הולכים בדרכים הנ"ל ואני מסתפק ושואל אם המה נחשבי' כעכו"ם לאסור היין במגעם כי גם המה מתעסקי' במכירת היין של אבותיהם והלכה רווי' חת היא דישראל מומר לחלל שבתות בפרהסיא הוא כמומר לכהת"כ [=לכל התורה כולה] ומומר לכה"ת עושה יין נסך, וכאן הוי פרהסיא שהרי הכל יודעין מזה עכ"פ בכ"ז [=על כל פנים בכל זאת] יש מקום לומר שאין זה בכלל מחלל שבתות בפרהסיא כיון דלא ברירא לן איסורא דכרת וחטאת כו' וגם לאיזה דיעה גם איסור תורה לא ברירא בזה כו' כ"ז יש מקום לצדד בזה להיתר אלא שכבר כתבתי שאין לנו לחפש בזה לצדדי היתר ושומר נפשו ירחק מהם ויותר אין רצוני להאריך בזה.

אלא שבמהדורה השנייה, שיצאה לאור לאחר שמונה שנים,⁵⁴ הח- ליפו תשובה זו בתשובה אחרת, העוסקת בעניין שמיעת קול שופר באמצעות טלפון. בשל לחץ "המוזגים אנשי ראדוויץ... אמנם היינ- אים שלא נפרטו בשמותיהם, והשואל מזכירם סתם, בכל זאת הרי הם גלויים וידועים לכל בני עדתם וראו בתשובה זו עלבון לעצמם".⁵⁵

[54] התשובה שנדפסה במהדורה השנייה נושאת את התאריך תרמ"ה, הדף שהוחלף שונה באותיותיו ובסוג הנייר משאר הספר.

[55] "ריבקינד, דברי פתיחה ל"ספר וסייף" (לעיל, הע' 11), עמ' XXI-XXII. וראה "רובינשטיין, "הערות ביבליוגרפיות", הדרום כב (תשכ"ו), עמ' 138, הכו- תב כי שאל את אביו ר' מרדכי רובינשטיין, מ"מ דק"ק קראקא, שהיה ממכיריו וי- דידיו של הרב סוסינצר, שיפרש לו את פשר חילופי התשובות. וסיפר לו מה שש- מע מהמחבר שלאחר שהדפיס את ספרו עם השאלה והתשובה "בדבר היין נסך של הורי התלמידים" – "ויבואו הם ביום בהיר אחד אל בית הרב בשעה שהיה שוכב במטה לנוח אחר סעודת הצהרים, וישברו את הדלת וינפצו את שמשות ביתו באבנים, ויכנסו אל הבית פנימה לחדר השינה בקול רעש ומהומה, וגערו בו ויחרפוהו ויגדפוהו ואיימו עליו אם לא יוציא את התשובה הזאת מתוך ספרו, ינק' טו נגדו באמצעים תוקפניים. הרב סוסינצר, מרוב פחד שנפל עליו, נאלץ היה

על שו"ת "מאיר עיני חכמים"⁵⁶, כותב דוד פרענקיל⁵⁷ כי מצא בשו"ת כתב יד "זקני יהודה" (לר' יהודה אריה ממודינא) סי' כח (עמ' מד-מה), כי במהדורת ונציה שע"ט של שו"ת "מאיר עיני חכמים" חלו ידי מבקרים, שהשמיטו את דף י"ד [סימן י"ג] הדן במחלוקת שפרצה בין ר' אשר גרטיסט ור' רפאל ציודאל. אחרי שנדפס הספר ויצא לאור התרעמו בני ר' אשר על דברי העלבון שהוטחו באביהם, והוחלט לגנוז דף זה ולהדפיסו מחדש.⁵⁸ וכך מתאר ר' יהודה אריה ממודינא את המעשה שהיה: "יחד עם עמיתנו אלופי בתורה, השתדלנו לחזור ולהדפיס הדף הנ"ל ולהשמיט מן התשובה הנ"ל כל דברי דופי... וגזרנו על כל מי שהיה בידו מהספרים הנ"ל שיביא אותו דף י"ד ויחליפנו וימיר אותו רע בטוב". ר' יהודה אריה ממודינא מוסיף כי מי שהיה בידו "אחד מהדפים הנ"ל מהראשונים שהודפסו מספרים בגנאי כמוהר"ר אשר הנ"ל אנחנו מודיעים לו את אשר נגזר עליו מאתנו להיות למאכולת אש לסבות האמורות וכל המחזיק יחטא ואשם".⁵⁹

להוציא את התשובה מתוך ספרו, והכניס במקומה שאלה אחרת לגמרי... מאורע זה היה נושא לשיחות בברודי ימים רבים והשאיר אחריו רושם עגום מאוד".

[56] ראה לעיל, עמ' 20.

[57] עלים לביבליוגרפיה ולקורות ישראל, א, וינה תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 114-112.

[58] "צעקת בני ישראל החכם כמהר"ר אשר המכונה ענשכן גראטסיט זצ"ל באה אלינו ע"ד תשובה אחת שהדפיס עמנו מחדש פה ויניציאה כמההר"ר גדליה יצ"ו איש לובלין בתוך ספר ש"ת הגאון כמוהר"ר מאיר לובלין זצ"ל דף י"ד סי' י"ג, מתחלת קול קורא אלי וכו' אשר בסופה הוא מטיח דברים ונותן דופי ותפלה רבה באביהם כמוהר"ר אשר הנ"ל בסבת תגרא ... אשר ע"כ יחד עם עמיתנו אלופי בתורה השתדלנו לחזור ולהדפיס הדף הנ"ל ולהשמיט מן התשובה הנ"ל כל דברי דופי". וראה שם (לעיל, הע' 57) בהע' 3, המציין ל"כתבי הרב יהודה אריה ממודינא", סי' רי-ריד.

הספר הראשון שיצא לאור בירושלים שביקשו לצנזרו הוא "קרית ארבע", לר' יצחק בן אברהם אקריש, שהיה אחד מחכמי קושטא החשובים. הספר יצא לאור בשנת תרל"ו והוא כולל דרושים וחיידושים ובסופו תשובות שהשיב המחבר בשנים תר"ב-תרל"ו. בסימן י"ג (קפה ע"ב - קצב ע"א) יוצא המחבר נגד הבנקאי הידוע הגראף די אברהם קאמונדו (1785-1873), שייסד בית ספר מודרני בשנת 1858 בקושטא (שנקרא Institution Camondo) שלמדו בו מל-בד לימודי קודש גם צרפתית ותורכית ומעט לימודי חול.⁶⁰ בראש הלוחמים נגד בית הספר המודרני היה ר"י אקריש, שהתפרץ לארמונו של קאמונדו והכריז עליו נידוי ושמתא בתקיעת שופרות. בשל כך נידון ר"י אקריש בפקודת החכם באשי, ר' חיים הכהן, למאסר ושחרר רק לאחר הפגנה רבת משתתפים שבעקבותיה התערב השולטן, עבדול עזיז. בשנת תרכ"ב מינתה הממשלה ועדה של שלושה רבנים, ביניהם ר' חיים פאלאג'י ור' יקיר גירון, ואלה פסקו לטובת אברהם קאמונדו. ר"י אקריש נאלץ לעזוב את קושטא ולעלות לארץ ישראל, שבה הביא את חיבורו לדפוס. דבר הדפסת הס-

[59] וראה י' ריבקינד, "דקדוקי סופרים", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' תכז-תכח, שמצא (על ידי חיים ליברמן) את העותק המקורי באוסף הספרים של הרבי מליובביץ והעתיק משם את הקטע שנשמט. וראה גם מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א עמ' 79 הע' 3. על מקרה נוסף של צנזורה משום לשונו החרפיה של המחבר ראה גם קונטרס התשובות החדש בערכים הבאים: "דברי ריבות", לר' יהודה בן יחיאל מסר ליאון - סי' ב' (הכתב השני) נשמט על ידי המו"ל, ככל הנראה מפני שכלל ביטויים קשים נגד הרלב"ג. המו"ל מבטיח בהקדמתו להדפיס סימן זה במועד אחר; בשו"ת קול גדול לר' משה בן שלמה אבן-חביב הושמטו הלשונות החרפים שכתב ר"ש גרמזיאן על המחבר.

[60] על הפרשה ראה ד' גנחובסקי, סיפורים ירושלמיים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 12-9; וראה גם מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, מהד' אסף-גליק, ירושלים תשס"א, עמ' 522-531.

פר גונב לאזני אנשי קאמונדו, ואלה דאגו למינוי צנזור שיבדוק ויפ-קח על הספר, אולם המחבר הצליח להדפיס בסוף ספרו את שתי התשובות העוסקות בפרשה, מבלי שהצנזור יחוש בדבר.

5. הגנה על כבוד המחבר

כאמור, פעמים שהעורך, שהיה בנו או תלמידו של המחבר, החליט על דעת עצמו להשמיט תשובה או חלק מתשובה או לשון דברים שלדעתו אינם עולים בקנה אחד עם השקפת עולמו של המחבר, וכל זאת עשה כדי שלא יפגם שמו הטוב של המחבר.⁶¹ לעתים שיינוי הדברים שימש כתנא דמסייע לחיזוק האידאולוגיות שתלמידי המחבר וחסידיו דגלו בהם. להלן דוגמאות אחדות המדגימות את חופש הצנזורה שנטלו לעצמם עורכי ספרים אלו.

[61] וראה ר' אברהם שישא הלוי, "הערות ביבליוגרפיות לשו"ת חתם סופר", המעין ט, א (תשכ"ט), בייחוד עמ' 56-60, על השמטת שמו של ר' צבי הירש חיות משו"ת החתם סופר, יו"ד, סי' שלח (וראה שם שהעורכים אף השמיטו מקצת מתשובות החת"ס לרצ"ה חיות; וראה שם הע' 5 על שינויים שנעשו בתשובות הנדפסות). שישא הלוי משער שהשמטת שמו של ר' צ"ה חיות נועדה להגן על כבודו שלו. וראה לעיל, הע' 41. דוגמה נוספת של השמטה מדברי המחבר משום דאגת העורכים למעמדו התורני הראוי של המחבר הוא הספר "צמח צדק" [פס"ק דינים], לר' מנחם מנדל בן שלום שכנא שניאורסון, שנדפס בוויילנא תרמ"ד. ספר זה אינו ספר שו"ת מובהק אבל יש בו כ"ד תשובות, ולכן כללנו אותו ב"קונטרס התשובות החדש" כרך ב', עמ' 916 מס' 3179. על "מה כתב הצמח צדק", והצנזורה שהעורכים עשו בו, ראה מאמרי במוסף שבת "מקור ראשון", י"ח בש"ב תשס"ח, עמ' 18-19 ודברי התגובה ופולמוס שם, ב' אדר א' תשס"ח, עמ' 21-23 (כמה דברים שכתבתי שם הושמטו על ידי המערכת); וראה לאחרונה בסוגיה זו הערותיו החשובות של הרב דוד קמינצקי בנספח למאמרו "הגאון ר' מנשה מאיליא זצ"ל" ישרון כ (תשס"ח), עמ' תשצ-תשצג, הע' 13-14 – "התייחדות הגרש"ז [=רבי שניאור זלמן מלאדי] לתלונות המתנגדים". טרם אמרנו בעניין זה את דברינו האחרונים.

שמואל הכהן וינגרטן, במאמרו "חלוקת התורה לפרקים", סיני מב (תשי"ח), עמ' רצב-רצג, מספר כי מחבר שו"ת "זכרון יהודה", ר' יהודה גרינוולד,⁶² לא ידע כי חלוקת הפרקים בתנ"ך נעשתה על ידי הנוצרים,⁶³ וכשקרא זאת בדברי אחד מעמיתיו שהתכתב איתו הזד-עזע מאוד. וכך מתאר זאת ש"ה וינגרטן:

רבה של הקהילה החרדית בסאטמר, רבי יודא גרינוולד, נפ-טר חשוך בנים ל"ע. תלמידיו, חבריו עשו מאמצים להוציא את תשובותיו, כתביו והקפידו על כל תשובה ילדי רוחו שלא תאבד. בשנת תרפ"ג מסרו את כתבי היד של תשובותיו ל־פוס האחים קצבורג בבודפשט ואבי המדפיסים, הרב דוד צבי קצבורג, עורך העתון התורני "תל תלפיות" קיבל עליו את העריכה. והנה נתקל, תוך כדי העריכה בתשובה אחת, עליה הוא כותב: "לא רציתי ליתנה בדפוס וזו תוארה: 'ומה שהעיר כהדר"ג על הא שמסומן בפ' פקודי תחלת פרק לט מפסוק ומן התכלת שהוא פסוק קודם פ' "שני" וכתב ש"בעל מחלק הפרשיות" טעה כי לפי פירוש רש"י ז"ל כאן יש בגדי שרד... עכת"ד הדרת גאונו נ"י". פליאה נשגבה בעיני היאך פלטה קולמוסו לומר ש'בעל המחלק' הזה עשה כן מדעתו וגם שטעה. חס לנו מלהרהר כן בדבר שמסור לרבבות אלפי ישראל זה כמה אלפים שנה, כי אפילו הנקודה היותר קטנה מסורה לנו בסתרי תורה, דברים שהם כבשונו של עולם".⁶⁴

לאחר ציטוט קטע ארוך של דברי תוכחה מאת המחבר ממשיך וינ-גרטן ומספר על תדהמתו של המדפיס, ד"צ קצבורג, למקרא הדב-

[62] ראה עליו לעיל בסמוך לציון 42.

[63] המסורת הנוצרית מייחסת את חלוקת התנ"ך לפרקים לבישוף האנגלי סט-פן לאנגטון (1165-1228).

[64] ראה ד"צ קצבורג, "מהעורך", תל תלפיות ל, ד (תרפ"ג), עמ' לה-לו אות יט. תשובת ר' יודא גרינוולד שהושמטה מספרו נדפסה שם בעמ' לה-לו.

רים העומדים בסתירה לידוע ומפורסם. המדפיס מציין אף למאמר שנדפס בשנת תרס"ג בקובץ שבעריכתו ("תל תלפיות") ובו מוכיח ר' פסח פינפר, דומו"ץ בוילנא, כי "הקאפיטלען המה מעשי הכומת-רים". בצר לו פנה קצבורג לשני גדולי הדור, ר' שמואל ענגל ור' מרדכי ליב ווינקלר. ר' שמואל ענגל הודה כי אינו "בקיא בענינים אלה", אך מכל מקום לא מצא פסול בדברי המחבר. לעומת זאת ר' מרדכי ליב וינקלר יעץ שלא להדפיס בספר את התשובה עד שיתבררו הדברים, "והלא יש מקום להדפיס בהשמטות ואם לא ימצא דבר מכריע לענ"ד ידפיסה עם מה שכתבתי [כלומר, עם מכתבו של ר"מ וינקלר] ב'תל תלפיות'". ואכן, תשובת המחבר ותשובת ר"מ וינקלר נדפסו בתל תלפיות של שנת תרפ"ג.⁶⁵

על השינויים הנוספים שב"מאיר עיני חכמים"⁶⁶ כותב ר' שבתי סורפר (תלמידו של ר' מרדכי בעל הלבושים), ב"הקדמה הפרטית", שבספרו "סדור מה"ר שבתי סופר" (בלטימור תשמ"ז, עמ' 31 וא"לך), אגב דיונו בשאלת הגיית שם "אדנות". הוא קובע כי יש לקרוא את האל"ף של אדנ"י בחטף פתח, בניגוד לדעת המהר"ם מלובלין שסבר שיש להגות את שם אדנו"ת בשו"א חול"ם קמ"ץ. המחבר תמה על המהר"ם, שהרי בכל מקום נקודה האל"ף בחטף פתח, והוא מוסיף זאת:

[65] תשובת ר' שמואל ענגל נדפסה שם בעמ' לו; ותשובת ר' מרדכי וינקלר נדפסה בעמ' לז-לח. וראה: ד"צ הילמן, "מפגעי הצנזורה שלא נודעו ברבים", צפונות א, ד (תשמ"ט), עמ' סח; מ"ל קצנלנבוגן, "רישומי המסורה בסופי פרשיות התורה וספרי התנ"ך", קובץ מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של הרב משה חיים קצנלנבוגן זצ"ל, ירושלים תשס"א, בייחוד עמ' לה-לו. וראה פ' פינפר, מסורת התורה והנביאים, וילנא תרס"ז, עמ' 45-71.

[66] ראה לעיל, עמ' 22.

וכבר הוכחתי את זה בראיות ברורות בחבורי לבטל דעת החולקים על י"י ית' והסכים עמדי הגאון המקובל האלדי החסיד מהר"ר מנחם עזרי' הנקרא עמנואל ששאלתי את פיו שיוכיח ביני ובין החולקים על קריאת השם ית' ומורים לרבים לקרות האל"ף בשב"א פשוט ולא בחטף פת"ח, והשיב לי, וז"ל: "אדוני שאל על השם הגדול שאינו נהגה אלא בכנויו אם ננקד האל"ף של כנוי כנקוד היו"ד... ואין בזה ספק, עכ"ל". וכבר הוגד לי שהגאון מוהר"ר מאיר ז"ל כשהיה אב"ד בק"ק לבוב, היה דורש ברבים לקרוא את השם האל"ף בשב"א פשוט ולא בחטף, וכתבתי לו דרך שאלה אם אמת הדבר שהוגד לי וכתבתי לו כמה ראיות שאין לקרות האל"ף כי אם בחטף פת"ח והשיב לי בכתב שהוגד לי האמת וכתב טעמים לדבריו ואז השיבותי לו וכתבתי לו סתירת ראיותיו ואחר שקבלתי תשובת הגאון מהר"ר עמנואל הנ"ל שלחתי לו את דברי תשובתו והשיב לשלוחי בעל פה, נענתי לו כי נצחני. והמדפיסים אשר הדפיסו את תשובת הגאון מהר"ר מאיר אחרי מותו קלקלו השורה ולא הדפיסו שאלתי ולא סתירת תשובתו רק הדפיסו תשובתו בסי' פ"ג שלא ברצון הרב ונתנו מכשול לרבים.⁶⁷

האם לא היו בפני המדפיסים בשעה שהדפיסו את תשובת מהר"ם שאלתו והשגתו של ר' שבתי סופר? או שסברו שבענייני הגיית שם "אדנות" אין מקום לערער אחר דברי מהר"ם ובוודאי לא לפרסם את דברי הערעור ברבים?
בספר "סוד ישרים" [בתוך: רב פעלים], נדפס בירושלים תרס"א-תרע"ב. בחלק ד' סימן ה' כותב ר' יוסף חיים (בגדד, תקצ"ד-תר"ס ט"ט) כי

[67] וראה שפיגל (לעיל, הע' 10), עמ' 236-237. על שינויים נוספים בספר הנ"ל, ראה לעיל עמ' 20 ליד ציון 51.

מפורש בדברי רבינו האר"י ז"ל בס' טעמי המצות בפרשת קדושים שאיסור גדול הוא לעקור או לתלוש בידו אפי' שער א' [חד] בכל מקום כי הם צנורות השפע ולכן צריך האדם ליהדר זהר שלא ישים ידו בזקנו למשמש בה כדי שלא לעקור ויתלוש איזה שער עכ"ד [=עד כאן דבריו] נמצא מפורש להדיא שאין להקפיד אלא בתולש או עוקר השער... אבל אם נשאר עיקרו של השער במקומו ורק הוא חותך מאורך שלו... אין לחוש.

במהדורת ירושלים תשכ"ד השמיטו המדפיסים תשובה זו, וכדי להטשטש את ההשמטה סימנו את התשובה שבסימן ו' בתור סימן ה' (תשובה זו עוסקת בעניין "אדם ששתה משקה והיה בו נמלה או יתוש באופן שלא היה גרמא לזה מעצמו אלא קרה לו הדבר הזה באונס גמור... איך דינם של אלו שאכלו לפי תומם") – סימן ו' היה לסימן ה', סימן ז' לסימן ו' וכן הלאה. וראה על כך בשו"ת "וישב הים" (לר' יעקב משה הלל), ח"א סי' יד, הכותב

כי תשובה הנזכרת איננה ממרן הגאון הרי"ח טוב ז"ל, ולא מור איהו דחתים עלה, ובטעות נדפסה בספרו, שכן גדולי חו"ר [=חכמי ורבני] בבל, מתלמידיו ותלמידי תלמידיו של מרן הרי"ח ז"ל, ובראשם הרה"ג כמהר"ר נסים כצורי ז"ל, העידו על כך כי כן מקובל בידם משם בנו של רבנו הרי"ח טוב זלה"ה הוא הרב המקובל כמוהר"ר יעקב יוסף חיים זלה"ה, שהקפיד מאד על הדבר כשראה שנדפסה תשובה הנ"ל בספר רב פעלים, באומרו שאינה מאביו ז"ל. ולכן בעת שנתעוררו להוציא לאור מחדש ספר שו"ת רב פעלים, ציוו ודרשו בכל תוקף מהמטפלים בדבר ההדפסה להשמיט התשובה הנזכרת מתוך ספר רב פעלים, וכן עשו. וגופא דעובדא דהכי הוה שמעתי מפי המוציאים לאור בעצמן. וידוע שחלק הרביעי מספר שו"ת רב פעלים לא נדפס על ידי מרן המחבר

הרי"ח טוב ז"ל בעצמו בחייו, רק על ידי באי כחו ותלמידיו, לאחר שנפטר לבית עולמו, ודין גרמה שנפל בו טעות זו. וכבר נתעורר בכעין זה הרה"ג כמוהר"י נסים רחמים... בספרו יין הטוב.

בהמשך דבריו מוסיף הרב הלל להוכיח כי לא יתכן לתלות במחבר תשובה זו (ויש לתמוה על הרב הלל שכותב כי במקום התשובה על גילוח הזקן הדפיסו תשובה אחרת במקומה, כשלאמיתו של דבר רק שינו את מספרי הסימנים).⁶⁸ במהדורת ירושלים תשל"ד הוחזרה התשובה למקומה כפי שנדפסה במהדורה הראשונה. מהדורת ירושלים תש"ם זהה לכאורה למהדורה הראשונה (התשובה בעניין אכילת איסור באונס מופיעה בסימן ו'), ואולם המדפיסים מחקו את סימן ה', ובאמצע הדף מופיע כתם לבן!

הדוגמא האחרונה לצנזורה מחמת שמירת כבוד המחבר היא מ"ל-קוט יוסף", ירושלים, מהדורא ב', תשס"א, לר' יצחק בן עובדיה יו"ס. בעמוד תרי"ז כותב המחבר כי "היתר מכירה" בשביעית, נעשה במטרה להציל רבים מעון ול"עמד" יש מקום לסמוך על ה"היתר" אלא שבני תורה ראוי שיחמירו על עצמם ולא יסתמכו על ה"היתר":

ובפרט בני התורה, שיחמירו על עצמם, ולא יסתמכו על הי"ת המכירה. ואין חשש של איסור סחורה בפירות שביעית באוצר בית דין שבזמנינו, וכאשר ביארנו [ואגב, שמענו ממך קור מהימן שגם הגאון רבי אהרן קוטלר זצ"ל הראה פנים

[68] וראה ר' משה ווינער, הדרת פנים – זקן, ניו יורק תשס"ז, עמ' תרעז ואילך, שהביא את מכתבו של ר' יעקב חיים סופר (נכד בעל "כף החיים") המפקפק בנימוקי המפקקים באותנטיות של תשובת ר' יוסף חיים מבגדד, ולדעתו התשובה אינה מזויפת (עמ' תרצו).

לסומכים על היתר המכירה, ואף כתב תשובה בזה, אך משום מה לא נדפסה בספריו. ואם שמועה זו נכונה, הרי שגם גאון עולם זה הראה פנים להיתר זה להצלת המון העם].

מכיוון שכאמור התשובה לא פורסמה מסייג ר"י יוסף עצמו ואינו קובע מסמרות ושמא לפניו רק "שמועה"⁶⁹. אבל מפרסום מודעת "מחאה נמרצת" של ראשי ישיבות לייקווד ב"יתד נאמן" (שנה כג, גליון 6612), מכ"ח בשבט תשס"ח, אנו למדים שאין כאן "דברים בעלמא", והתשובה נכתבה על ידי ר' אהרן קוטלר, אלא שיוצאי

[69] על השמטת התשובה "בדבר היתר מכירת הקרקעות בשביעית" מתוך שו"ת משנת רבי אהרן, כבר העיר ר' מונדשיין, במאמרו "הסכמות שתוקות מור" לזו"ן ומווילנא – קבל האמת ממי שאמרה?", אור ישראל ד, ד (תשנ"ט), גליון טז עמ' קנד. וראה תגובת המערכת, "להעמיד דברים על דיוקן", שם ו, ב (תשס"א), גליון כב עמ' רכח שכתבו כ"י: "בגליון טז עמ' קנד הובא שם בשם קובץ המעין תמוז תשנ"ב עמ' 48-49 שהושמטו תשובה שכתב הגאון ר' אהרן קוטלער זצ"ל בדבר היתר מכירת הקרקעות בשביעית מתוך שו"ת משנת רבי אהרן. וכנראה שם מובן כאילו בעלי מכון משנת ר"א הם שהחליטו להשמיט תשובה זו ולא לה-דפיסו בגלל סיבת(!) שנראה להם. אולם בחודש תשרי שנה זו סיפר לנו הרה"ג צבי רוטנברג יו"ר מכון משנת ר"א בשם הגאון ר' שניאור חיים קוטלער זצ"ל גר-פא דעובדה; שאכן כתב הגר"א קוטלער זצ"ל תשובה להתיר מכירת קרקעות ל-נכרי בשנת השמיטה ונמצא תחת ידו, אולם לא הם החליטו שלא להדפיסו אלא שהגר"א קוטלער זצ"ל בעצמו לא רצה לפרסם תשובה זו לפני ששלחו להגאון רבי חיים עוזר זצ"ל בעל האחיעזר ויקבל הסכמתו על ההיתר, אולם ממכתב שקיבל מר' חיים עוזר היה בו משמעות של הסתייגות הואיל שהרבה גדולי ישר-אל לא הסכימו להיתר זה, ולכן החליט הגר"א קוטלער זצ"ל לא לפרסם תשובה זו. המערכת". המגיב בשם ה"מערכת" לא הבין את דברי מונדשיין וכנראה לא עיין במה שנכתב ב"מעין". מונדשיין במאמרו הנ"ל ציין למאמרו של פרופ' זאב לב, "תשובה לבקורת", המעין (תמוז תשנ"ב), בייחוד בעמ' 48-49, בו עוסק פרופ' לב במכת הצנוורה בחברה החרדית. אלא שפרופ' לב לא התייחס כלל להשמטת התשובה של ר"א קוטלר. מונדשיין מפנה למאמרו של פרופ' לב בשל התייחסותו לצנוורה בחברה החרדית, והוסיף מונדשיין משלו ודיווח על השמטת תשובת ר"א קוטלר.

חלציו ותלמידיו צינזרוהו ולא פרסמוהו בכתובים משום כבוד רבם.
 וזה לשון המודעה:

אחרי שראינו את הדברים שנדפסו בספר "ילקוט יוסף" על שביעית, כאילו אאזמו"ר [=אדונינו אבינו, זקננו מורינו ורבינו] רבה"ג [=רבו הגדול] מרן הגאון רבי אהרן קוטלר זצוק"ל ללה"ה [=זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא], כתב תשובה ובה הראה פנים לסומכים על היתר המכירה שעושים היום, וממנו העתיקו עוד ספרים, וצירפו את שמו לרשימה של המתירים, הננו מחוייבים ע"פ ד"ת [=על פי דין תורה] למחות בכל תוקף על סילוף דעתו אשר גורם רפיון גדול למבקשי האמת החפצים לשמור דיני שביעית וקדושת הארץ עפ"י דעת תורה של רבותינו הגדולים זיע"א [=זכותם יגן עלינו אמן].

והננו להעמיד בזה דברים על דיוקם. כי דבריו שכתב בתשובה ההיא אין להם שוב [!] שייכות כלל לנידון המכירה שבימינו, ואשר בזה כבר נתפרסם דעתם של כל רבותינו הגדולים אשר לאורם אנו הולכים ובראשם רבה"ג מרן החזו"א [=החזון איש] זצוקללה"ה שהמכירה בימינו אין בה ממש כלל, והיא חוכא ואיטלולא. ומי אגן כי נענה אבתרייהו...

ובזה אנו דורשים למען האמת ולמען כבודו של רבה"ג זצוק"ל ללה"ה, אנא! הפסיקו לצרף את דעתו לדעתכם ולהשתמש בשמו בענין זה, כי דעתו – דעת תורה – אינה מסכימה לדעתכם כלל...

וע"ז באעה"ח [=ועל זה באנו על החתום] לכבוד קדושת א"י, ולכבוד התורה של רבה"ג זצוקללה"ה ארי מלכאל, בן מרן הגרי"ח ש [הגאון ר' יוסף חיים שניאור] זצוק"ל קוטלר; יעקב אליעזר שוורצמן; זבולון שוורצמן.⁷⁰

[70] בגיליון פרשת שבוע "אור יצחק" (פרשת תצוה, ז' אדר א' תשס"ח) גליון

ואסיים ב"שיח קודש" על תשובה שהושמטה מן הדפוס בחיי המחבר. בספר "רשומים בשמך"⁷¹ - שיחות קודש שנשמעו מר' יצחק שלמה אונגר זצ"ל, אב"ד חוג חתם סופר בבני ברק, וראש ישיבת מחנה אברהם. מספר הרב אונגר על מורו ורבו ר' יעקב גרינוולד (הונגריה תרמ"ב-תש"א), בעל שו"ת ויגד יעקב⁷² את הספור הבא:⁷³

"שח לי מורי ורבי הגה"ק בעל ויגד יעקב זי"ע: בעיר ווייטצען הוקמה מאפיית מצות-מכונה, ושיגרו שאלה בדבר כשרות מצות-מכונה אל אבי הגה"ק בעל ערוגת הבושם זי"ע⁷⁴ ובתשובתו כתב ה"ערוגות הבושם", להתיר את אכילת מצות-מכונה בפסח.⁷⁵ ואולם, בעת הדפסת תשובותיו, השמיטו בניו את תשובתו זו מן הספר. אמר לי מורי ורבי ה"ויגד יעקב" זי"ע: "כל ימי אני ניהם ומתחרט על כך, ולבי מייסרני על שהשמטנו תשובה זו מן הדפוס".

סוף דבר: ביקשנו להציג דוגמאות ייחודיות של צנזורה בספרות השו"ת. יש ועורכי הספר מצאו סתירה בין ה"תורה שבכתב" ל"תורה שבעל פה" של המחבר, וסברו שתשובות או משפטים בודדים

מס' 477, בנשיאות... רבי יצחק יוסף, המופץ בבתי הכנסת שבשכונות החרדיות בירושלים, נדפסה תגובה למחאה זו בשם "מחאה על ביזוי תלמידי חכמים". תומכי הרב יצחק יוסף כותבים כי מקור השמועה על תשובת ר"א קוטלר שהושג מטה הוא ר' יוסף בוקסבוים (מייסד וראש מכון ירושלים) וכן... ר' זבולון שוורצמן, נכדו של ר"א קוטלר, החתום על מודעת המחאה ב"תד נאמן". לפי מקור זה סיפר הרב שוורצמן על תשובת סבו לרב יהודה אריאל פרץ.

[71] אשדוד תשס"ז.

[72] תשובותיו נדפסו במהדורת אנטורפן תש"ז-תשט"ו.

[73] שם עמ' רצג.

[74] ר' משה גרינוולד (הומנה-חוסט, תרי"ג-תר"ע). ספרו שו"ת ערוגת הבושם

יצא לאור בסבוליבה תר"ע

[75] ההדגשות במקור.

אינם עולים בקנה אחד עם משנתו ההלכתית והאידיאולוגית. יש ובי-קשו להגן על כבודו או על כבוד הציבור, ויש שחסו על ממונם. יש והמחבר ביקש ללמד את קהלו מידת ענווה, צניעות, כבוד חכמים, כיבוד היריב והוקרת בר הפלוגתא, אשר "צדיקים וחסידים ילכו במ". וה"זעזער", בחור או זקן, מדפיס או מו"ל, במחי "תלישת דף" עוקר ערכי מוסר ונטוע במקומם סגנון בלתי מכובד שיש בו השתלחות והתלהמות המשפיעים לדורות. הצד השווה לכל הדוגמאות, שהספר יצא חסר וציבור הקוראים והלומדים אינו יכול לעמוד על דעתו האמיתית של המחבר; או אף גרוע מכך, הקורא מדמה בלבו שהוא לומד את דעת המחבר, והיא אינה אלא דעת המדפיס או המו"ל.

ברור שהדיון בשאלות האתיות שהעלינו אינו יכול להיות מנותק מאופייה של החברה האידיאולוגית שחי בה המחבר ושימש בה מנהיג רוחני ואליה היפנה את תשובותיו. סמכותו התורנית, תשובותיו וספריו שמשו לקהל חסידי (חסידים ומתנגדים) מקור הלכתי, מוסרי ואידיאולוגי – "דעת תורה". בחברה מעין זו אין המנהיג יכול לפגוע באידיאולוגיה הדתית שיצר לקהלו, ואם הדברים שכתב אינם עולים בקנה אחד עם האידיאולוגיה בוודאי נפל בהם שיבוש ויש לתקנם ולהתאימם אליה, שמא תיפגם דמותו ואזי השבר יהיה גדול.⁷⁶ דברים אלו פשוטים ואף מובנים ואין בהם כל חידוש אילו העורכים והמצנזרים היו מדווחים בהקדמה לספר בנוסח "זכינו להחזיר עטרה ליושנה... וכו'", אלא, כאמור, בהרבה מקרים בשם האידיאולוגיה נטלו לעצמם העורכים לא רק את גלימת ה"מצנזר" אלא גם את גלימת ה"פוסק".

[76] על הצנזורה בחברה החרדית ראה במאמרו של זאב לב, "תשובה לבקורת", המעין לב, ד (תשנ"ב), בייחוד בעמ' 48-49.